

Jury Hardziejew

(Grodno)

W kwestii stratygrafii społecznej Grodna w pierwszej połowie XVI w.

Schyłek średniowiecza dla ośrodków miejskich Wielkiego Księstwa Litewskiego miał szczególne znaczenie. Na przełomie XV i XVI w. wiele miast uzyskało prawa magdeburskie lub potwierdzenie wcześniejszych przywilejów lokacyjnych. Do grupy tej należało Grodno, któremu wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk nadał prawo magdeburskie w marcu 1496 r. Uzyskiwanie odrębności prawnej przez liczne miasta, będące od przeszło półwiecza ważnymi centrami gospodarczymi, nie było przypadkowe. Proces ten miał bezpośredni związek z głębokimi przeobrażeniami społeczno-gospodarczymi, jak np. dynamicznym rozwojem osadnictwa, rolnictwa i handlu, a także tworzeniem się zespołów dóbr ziemskich.

Najstarsze księgi miejskie grodzieńskie nie zachowały się, dlatego na temat pierwszego półwiecza „magdeburskiego okresu” dziejów Grodna niewiele wiadomo. Mimo wszystko dokumenty przywilejów miejskich, materiały *Metryki Litewskiej* oraz akta ziemskie powiatu grodzieńskiego z końca XV i połowy XVI w. pozwalają zarysować stratygrafę społeczną tego miasta.

W średniowieczu Grodno charakteryzowało się skomplikowaną wielostanową strukturą społeczną. Podstawową ludność napływową tworzyło **włościanstwo**¹, przede wszystkim mieszkańcy wsi zarówno podmiejskich, jak i znajdujących się na terenie powiatu grodzieńskiego. Źródła grodzieńskie

¹ *Гісторыя Беларускай ССР*, ч. 1, Мінск 1972, с. 153; З. Копыцький, *Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV — первая половина XVII вв.)*, „Советское славяноведение”, 1972, № 5, с. 27.

z XVI w. wymieniają wśród nich nazwiska takie jak np.: Adamowicz, Cwiklicz lub Cwikło, Grandzicz, Kwasow, Tarusa, Baranowicz i Kulbaczyc. Jak wynika z brzmienia nazwisk pochodzili oni z podmiejskich wsi Adamowicze, Baranowicze, Cwiklicze, Grandzicze, Kwasowka, Tarusicze, Kulbaki².

Do miasta przenosili się zarówno „pochożyje” czyli wolni włościanie, jak i „niepochożyje” czyli zbiegowie, o których wspomina się w aktach ziemskich grodzieńskich z lat 30.— 50. XVI w.³ W 1547 r. został wprowadzony dziesięcioletni termin ich poszukiwania, potwierdzony w Statucie Litewskim z 1588 r.: „Которые бы люди и слуги отчизные альбо челядь властная домовая отчизная (...) утекшы од княжат, панов або од которого шляхцича (...) до иных мест наших (...) тех людей и слуг маюць войтове, бурмистры и райцы наши з мест (...) выдавати”⁴. W życiu codziennym król nie ingerował w sprawę osiedlania się na terenie miasta nielegalnych przesiedleńców. Świadczy o tym zdanie z przywileju króla Zygmunta I nadanego staroście grodzieńskiemu Jerzemu Mikołajewiczowi Radziwiłłowi w 1526 r.: „А którzy ludzie з влоści Grodzieńskiej wysзли до miasta y targiem się обходzą, а зем оцзистых не пасzą, tych бы twoja miłość ludzi з miasta wywodzić не каза”⁵.

Wspólnota miejska w pierwszej połowie XVI w. charakteryzowała się homogenicznością. Dopiero w drugiej połowie XVI w. została ona naruszona poprzez wzrost liczby ludności napływowej, co mogło mieć pewien związek z unią lubelską, wpływami Reformacji czy nawet fluktuacjami gospodarczymi⁶.

Poza stanem mieszczańskim, wywodzącym się z włościaństwa oraz kolonistów z innych miast i krajów, pewną grupę mieszkańców Grodna stanowiła **szlachta powiatowa**. Jej przenikanie do Grodna miało miejsce jeszcze w czasie przedlokacyjnym, kiedy miejski organizm administracyjnie i prawnie był scalony z powiatem. Materiały źródłowe z pierwszej połowy XVI w. wskazują na to, że w mieście osiadało bojarstwo. Np., w 1556 r. zamożny bojar gospodarski powiatu grodzieńskiego Mikołaj Kunicki, zamieszkały w Grodnie i posiadający plac w Rynku oraz przy ulicy Wileńskiej, nazwany został w tym samym 1556 r. dwukrotnie „Мещанином места Городенского”⁷.

² *Писцовая книга Гродненской экономики* (dalej: *ПКГЭ*), т. 2, Вильно 1882, с. 27-31, 34, 61, 64; Я. Рапановіч, *Слоўнік назваў населенных пунктаў Гродзенскай вобласці*, Мінск 1982, с. 17, 31, 73, 118, 227, 239, 249.

³ *Акты издаваемые Виленскою Археологическою Коммиссиею* (dalej: *АВАК*), т. XVII, Вильно 1890, с. 73, 100, 101, 169; т. XXI, Вильно 1894, с. 114.

⁴ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты, даведнік, каментары*, Мінск 1989, с. 133, 477.

⁵ *АВАК*, т. VII, Вильно 1874, с. 69.

⁶ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1989, s. 194.

⁷ *АВАК*, т. XXI, Вильно 1894, с. 116, 145, 152, 256; *ПКГЭ*, т. 2, с. 28.

Swoje dwory w mieście utrzymywali również reprezentanci zamożnych warstw szlacheckich: **panów** oraz **kniaziów**. Wśród grodzieńskich właścicieli nieruchomości spotykamy w połowie XVI w. Hrehorego Chodkiewicza, namiestnika grodzieńskiego zamkowego Lwa Michajłowicza, Ostafija i Hrehorego Wołłowiczów, Adama i Jurija Chreptowiczów, Pawła Paca, Pawła Kotowicza, Mikołaja, Iwana i Wasila Mielešzków, Ostafija Chaleckiego, książąt Massalskich, wojewodę trockiego Mikołaja Jurjewicza Radziwiłła oraz wojewodę wileńskiego Mikołaja Janowicza Radziwiłła⁸.

Mimo że pomiar włóczna Grodna z połowy XVI w. wymienia 68 placów, znajdujących się pod jurysdykcją szlachecką, tych danych nie można uznać za pełne.

Szlachta powiatowa nie tylko nabywała nieruchomości w Grodnie. W świątyniach grodzieńskich znajdowała niekiedy ostatni spoczynek. Na przykład, w cerkwi Czesnego Chresta na Podolu pochowany został ziemianin Boguchwał Doroszkiewicz.

Następną warstwę społeczną zamieszkującą miasto stanowiło **duchowieństwo**. Akta ziemskie grodzieńskie z lat 30. — 60. XVI w. wielokrotnie informują o klerze katedralnej (sobornej) cerkwi Woskresieńskiej i Przczystej Bogurodzicy na Podzamczu, św. Krzyża na Podolu, monasteru z cerkwią św. św. Borysa i Gleba na Kołozy, wspominają również o katolickich księżach fary grodzieńskiej i kaplicy św. Mikołaja⁹. Do tego należałoby dołączyć duchownych następujących prawosławnych świątyń: tzw. małej cerkwi na Podzamczu, cerkwi św. Symeona oraz św. Mikołaja, która znajdowała się przy północno-zachodnim krańcu miasta przy gościńcu Wileńskim¹⁰.

Pojawienie się katolickich duchownych w Grodnie wiąże się z powstaniem kościoła, tzw. Fary Witoldowej, wybudowanej po 1392 r. Z kolei za czasów wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka, pod koniec XV w. został ufundowany klasztor augustianów z kościołem św. Trójcy. Nie powiodły się wówczas plany założenia klasztoru bernardynów, którego budowę rozpoczęto dopiero na początku XVII w. Z czasów tegoż monarchy pochodzi wzmianka o kościele św. Mikołaja. Wiadomo jedynie, że był on uposażony przez Aleksandra Jagiellończyka¹¹. Jediną XVI-wieczną fundacją był szpital z kościołem św. Ducha¹².

Rozpoznanie **etniczno-wyznaniowej struktury** nowożytnego Grodna należy do zagadnień, które nie poddają się jednoznacznym ocenom. Tłuma-

⁸ Там же, т. 2, с. 14-15, 27-30, 33, 36, 38-40, 44-48, 50-53, 57.

⁹ АВАК, т. XVII, с. 50, 51, 78, 81, 83, 84, 136, 231, 248, 354, 355.

¹⁰ ПКТЭ, т. 2, с. 48, 87, 189.

¹¹ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* (dalej: *KDKW*), t. 1, z. 1, Kraków 1932, s. 140, 472-474; *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 79-80.

¹² Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (dalej: LPAH), f. 694, op. 1, nr 3968, k. 14.

czyć to można specyfiką ówczesnej świadomości społecznej, w której priorytetowe znaczenie nadawano czynnikowi wyznaniowemu oraz stanowemu, a nie narodowościowemu. Toteż próby przekładania cech hierarchii współczesnej tożsamości reprezentantów różnych wspólnot etnicznych prowadziły badaczy do błędnych interpretacji przekazów źródłowych. Przykładem przenoszenia wzorców współczesnej tożsamości etnicznej na świadomość społeczeństwa doby średniowiecznej i nowożytnej stanowi twierdzenie Zinowija Kopysskiego o licznych żywiolach litewskich w Grodnie w pierwszej połowie XVI w. Wzmianka o „burmistrzach litewskim i ruskim” pozwoliła mu na wysunięcie wniosku o „widocznym odsetku” Litwinów w mieście¹³. Należy zauważyć, że w przywileju Bony z 1541 r. mówiono nie o przynależności urzędników samorządu miejskiego do określonej narodowości lecz do wyznania katolickiego lub prawosławnego¹⁴. Potwierdza to analiza inwentarza Grodna z połowy XVI w., w którym nazwisk litewskich prawie się nie spotyka. Dokument zawiera jedno litewsko brzmiące nazwisko Schipulis oraz imię Swiekota.

Niezależnie od wyraźnej dominacji w Grodnie ludności wschodniosłowiańskiej, która jeszcze w XII w. założyła tu kilka kościołów obrządku prawosławnego, dokładne ustalenie struktury wyznaniowej, a tym bardziej narodowościowej, mieszkańców osiedla nie jest możliwe. Według analizy Zinowija Kopysskiego, przeprowadzonej w oparciu o liczne inwentarze białoruskich miast i miasteczek, około 80% ich ludności stanowili Białorusini¹⁵. Wydaje się jednak, że zagadnienie składu etnicznego miasta potrzebuje dodatkowych ustaleń historyczno-lingwistycznych¹⁶. Na przykład, można mieć pewne trudności przy analizie podobnie brzmiących antroponimów (Jan, Mikołaj, Paweł, Piotr, Marcin, Stanisław) i nazwisk, występujących zarówno u wschodnich, jak i zachodnich Słowian¹⁷.

Nasilenie się fal migracyjnych z obszarów etnicznie polskich mogło wyglądać podobnie jak w przypadku Wilna i Brześcia¹⁸. Mieszkańcami Grodna w XVI w. byli kupcy oraz rzemieślnicy **polskie go** pochodzenia z terenów Podlasia i Mazowsza, których miasta uzyskały prawo magde-

¹³ З. Копыський, *Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI-XVII вв.)*, Минск 1966, с. 51.

¹⁴ *АВАК*, т. VII, с. 76.

¹⁵ З. Копыський, *Магдебургское...*, с. 27.

¹⁶ S. Alexandrowicz, *Miasta Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LXXXV, 1968, nr 2, s. 413.

¹⁷ W pomiarze włącznej z lat 1560-1561 często występują zarówno istniejące dotychczas, jak i archaiczne imiona białoruskie: *Jan/Iwan (Iwaś, Iwaszko, Januk, Jaśko, Janko), Hryszko (Hrehorei, Hrehor, Grzegorz), Juryj (Jurko, Juraszka), Ihnat, Symon, Wasil, Panas, Sierhey, Radziwon, Boguchwał, Chwiedor (Chwiedzia, Chwieczko), Chordziej, Dziemian, Ilko, Konon, Misko, Olechno, Olisko, Ławryn, Harasim, Sienko, Siechno, Zienko*. Zob.: *ПКГЭ*, т. 2, с. 26-64.

¹⁸ J. Bardach, *O dawnej...*, s. 81, 85-86, 197-198.

burskie jeszcze w XV w. i wcześniej. Pojawienie się ludności polskiej w Grodnie mogło mieć związek z powstaniem tam pierwszej placówki kościelnej pod koniec XIV w.

Udokumentowane przykłady osiedlania się Polaków w Grodnie są dość rzadkie, aczkolwiek spotykane w źródłach. Na przykład w pierwszej połowie XVI w. Abram Bagiński, pochodzący z majątku Czorasty na Mazowszu, „пришол есми у малженство на имя и з Зофеею Явноною Свейковниною, которая оседлость дом в месте Городенском мела”¹⁹. Można przypuszczać, że z wielkopolskich Szamotuł pochodził Piotr Szamotuła — pisarz grodzieński łaciński (1541) oraz wójt miasta (1555)²⁰.

Z przełomu XV i XVI w. pochodzą wzmianki o **niemieckich** osadnikach. Niestety nie dysponujemy miejskimi aktami z tego okresu, a relacje zawarte w Metryce Litewskiej należy uznać za wyrywkowe. Mimo wszystko wskazują one na nieliczne przykłady zamieszkiwania w mieście niemieckich przybyszów. W pierwszej połowie XVI w. wśród mieszkańców miasta tego okresu spotykamy np. pisarza miejskiego Hanusa (Ehanusa 1539)²¹.

Średniowieczne źródła zupełnie milczą na temat „inicjatywy lokacyjnej” żywołu niemieckiego w mieście. W inwentarzu Grodna z połowy XVI w. nazwiska niemieckie występują nader rzadko. Pojawienie się niemieckich osadników z Prus, zdaniem Stanisława Szymańskiego, nastąpiło dopiero w drugiej połowie XVI w.²²

Od początku XVI w. w licznych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego osadzano **rosyjskich** kupców-jeńców. Sporządzone spisy jeńców wymieniają np. 37 „московских вязней”, którzy trafili do Grodna po bitwie pod Orszą w 1514 r. W 1526 r. król Zygmunt I swoim przywilejem pozwolił im „лоспол з местом права (...) майборского вживати”²³. Decyzję tę tłumaczył znacznymi kosztami utrzymania więźniów. Prawdopodobnie jako pierwszy uzyskał prawo miejskie „moskwicz”, kupiec z Tweru Wasko Kuzmich (Wasilej Kozmaczyn), biorąc za żonę grodzieńską mieszcankę²⁴. W aktach ziemskich grodzieńskich z 1540 r. znajdujemy jeszcze kilka nazwisk rosyjskich kupców czyli „Moskwitinów”, zamieszkałych na stałe w Grodnie: Iwan Czudin oraz Borozna z Łuk, Iwan Sabielnik i Łukasz Iwanowicz²⁵.

¹⁹ АВАК, т. XXI, с. 253.

²⁰ Там же, т. XVII, с. 351.

²¹ Там же, т. XVII, с. 102; ПКГЭ, т. 2, с. 38; *Lietuvos Metrika*, kn. 8, Vilnius 1995, s. 139.

²² S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki”, 1970, s. 248.

²³ *Белоруссия в эпоху феодализма*, т. 1, Минск 1959, с. 266-267; М. Кром, *Режестры жеңцов москiewских на Литwie в первой половине XVII wieku*, „Przegląd Wschodni”, т. 3, з. 3 (11), 1994, с. 456, 457, 463-464.

²⁴ *Белоруссия в эпоху феодализма*, т. 1, с. 267.

²⁵ АВАК, т. XVII, с. 93, 148.

Znaczny odsetek ludności powiatu grodzieńskiego stanowiły grupy etniczno-wyznaniowe. Liczne osady tatarskie pod Grodnem oraz nad Łosośnią powstały w XV w. W podgrodzieńskiej wsi Łosośnia stał meczet, wzmiankowany w 1540 r.²⁶ Mimo że Tatarzy nie osiedlali się w mieście i z reguły nie nabywali tu nieruchomości, przekazy źródłowe z pierwszej połowy XVI w. wspominają o ich obecności w Grodnie. Z listu Aleksandra Jagiellończyka do starosty grodzieńskiego Aleksandra Jurjewicza z początku XVI w. wynika, że Tatarzy byli bezprawnie wciągani do robót na rzecz grodu i miasta. Mieli oni pilnować więźniów na zamku grodzieńskim, pobierać myto na moście na Niemnie oraz brać udział w ochronie granic powiatu²⁷.

W średniowieczu i dobie nowożytnej Grodno było jednym z najliczniejszych skupisk **żydowskich** w Wielkim Księstwie Litewskim. Pod względem liczebności grodzieńska gmina żydowska należała do pięciu największych. Zdaniem Zinowija Kopysskiego ludność żydowska w miastach białoruskich w dobie nowożytnej stanowiła od 2 do 10%²⁸. Dane te znajdują potwierdzenie w szacunkach ludności żydowskiej grodzieńskiej w połowie XVI w. W tym czasie odsetek tej ludności wynosił blisko 10%.

Początki osiedlania się Żydów w Grodnie nie są dokładnie ustalone. W pierwszej połowie XVI w. sfalszowali oni przywilej na prawa i wolności, datowany na 1389 r.²⁹ Mimo to można wykluczyć ich pojawienie się w mieście za wielkiego księcia Witolda. Źródła potwierdzają, że Żydzi zamieszkiwali w Grodnie na pewno za Kazimierza Jagiellończyka³⁰. O grodzieńskich kupcach Żydach, prowadzących w XV w. transakcje handlowe z polskimi, czeskimi i niemieckimi kupcami, wzmiankują akta poznańskie³¹ i gdańskie. Te ostatnie wspominają Żydów z Grodna, handlujących z Gdańskiem już w pierwszej połowie omawianego stulecia³². Na przełomie XV i XVI w. grodzieńscy wyznawcy judaizmu byli dzierżawcami myt mostowych i woskowych³³.

W maju 1495 r. Żydzi zostali wygnani z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zadłużony u nich wielki książę Aleksander nie był w stanie spłacić zaciągniętych pożyczek. Miejskie nieruchomości grodzieńskich Żydów czyli „домы в месте Городенском жидовские и фольварки их” zostały nadane miesz-

²⁶ Там же, с. 185.

²⁷ *Акты Литовской Метрики* (dalej: *АЛМ*), т. 1, вып. 2, с. 125.

²⁸ З. Копыцкий, *Экономическое...*, с. 50.

²⁹ *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386-1430*, oprac. J. Ochmański, Warszawa — Poznań 1986, s. 180-181.

³⁰ *Акты, относящиеся к истории Западной России* (dalej: *АЗР*), т. 2, Санкт-Петербург 1848, с. 29-30.

³¹ М. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbirowej*, Wrocław 1986, s. 188.

³² I. Schipper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 21.

³³ *АЛМ*, т. 1, в. 1, с. 54; *Акты Литовско-Русского государства* (dalej: *АЛРГ*), в. 1, опубл. М. Довнар-Запольский, Москва 1899, с. 120.

czanom, bojarom, dworzanom oraz duchowieństwu, w tym biskupowi wileńskiemu Wojciechowi Taborowi oraz kanclerzowi i wojewodzie wileńskiemu Mikołajowi Radziwiłłowiczowi³⁴. Zgodnie z przywilejem na prawa miejskie z 1496 r. puste żydowskie place przypadły także miastu³⁵. W 1503 r. wielki książę Aleksander zezwolił Żydom powrócić do miasta i przywrócił im majątki. W 1507 r. potwierdził to przywilejem Zygmunt Stary³⁶.

W połowie XVI w. Żydzi zamieszkiwali przeważnie zwarty teren między Starym Zamkiem, Rynkiem i ulicą Zamkową³⁷. W tej dzielnicy, jak można przypuszczać, w XV w. stała drewniana bożnica. Pierwsza wzmianka o szkole żydowskiej pochodzi jednak z 1540 r.³⁸ W 1572 r. w Grodnie pojawił się rabin Morduchaj ben Abraham Jaffe, który w latach 1575-1578 wznosił murowaną świątynię³⁹. Spłonęła ona podczas pożaru, który wybuchł w dzielnicy żydowskiej w 1617 r. Zygmunt III Waza zezwolił Żydom wybudować nową murowaną synagogę „koniecznie na tymże miejscu gdzie stara była”⁴⁰. Początków późnego średniowiecza sięgał również najstarszy cmentarz żydowski, ciągnący się szerokim pasem w północnym kierunku od bożnicy, wzdłuż biegu Horodniczanki.

Z XVI w. pochodzą wzmianki o **Cyganach** z Kotry i Nowego Dworu, handlujących końmi oraz trudniących się rzemiosłem. Na przykład wiemy, że w 1556 r. masztalerzem majątku Czerliony Macieja Bystryckiego pod Wołkowyskiem był Cygan Bubiennica⁴¹.

Zarysowując strukturę branżową grodzieńskiego rzemiosła w pierwszej połowie XVI w. należy określić jego charakterystyczne cechy. Po pierwsze, gospodarka grodzieńska w XVI w. w przeciwieństwie do dwóch poprzednich stuleci wyróżniała się widoczną stabilnością. Po wtóre, korporacje rzemieślnicze wzorowane na europejskich cechach powstały tutaj dopiero w drugiej połowie XVI w., większość za czasów Stefana Batorego. W 1570 r. został założony zbiorowy cech zawodów metalowych, zrzeszający ślusarzy, kowali, kotlarzy i mieczników. W tymże roku podjęto decyzję o powołaniu organizacji grodzieńskich krawców, którym król Stefan Batory po dziewięciu latach nadał przywilej cechowy⁴². W 1579 r. powstał wspólny cech mu-

³⁴ *KDKW*, t. 1, z. 3, s. 763-764; Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłów, dz. XVIII, nr 318 k. 3.

³⁵ *ABAK*, t. VII, c. 60.

³⁶ *A3P*, t. 2, c. 29-30; *KDKW*, t. 1, z. 3, s. 763-764; С. Бершадский, *Литовские евреи*, Санкт-Петербург 1883, c. 256, 259; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995, s. 163-164.

³⁷ *ПКГЭ*, т. 2, с. 39-43, 54.

³⁸ *ABAK*, т. XVII, с. 225, 259.

³⁹ M. Bersohn, *Słownik biograficzny uczonych Żydów polskich XV, XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1906, s. 32.

⁴⁰ *ABAK*, т. I, Вильно 1864, с. 219.

⁴¹ *ABAK*, т. XVII, с. 41, 51, 409.

⁴² Biblioteka Jagiellońska, rkps 3579 IV.

rarski, ciesielski, bednarski i garncarski. Za czasów Stefana Batorego doszło również do zrzeszenia się grodzieńskich szewców⁴³. Materiały źródłowe z pierwszej połowy XVI w. odnotowują istnienie organizacji rzemieślniczych określanych jako „sotnie”. W źródłach grodzieńskich wspomniany jest np. setnik rybołówów Saniec Panczukiewicz⁴⁴.

Znaczny rozwój w szesnastowiecznym Grodnie osiągnęły rzemiosła metalowe. Należeli do nich **złotnicy**. W księgach ziemskich grodzieńskich z 1539 r. znajdujemy zapis o oskarżeniu Żyda Krywona o kradzież ze sklepu złotnika Domenika „датки сребраной”, „брайцара сребранаго позолоченнаго”⁴⁵. Ławnikiem grodzieńskim w 1540 r. był złotnik Paweł⁴⁶, zaś pisarzem miejskim w latach 1560-1561 zamożny jubiler Andrzej Stanisławowicz, właściciel pięciu placów na przedmieściu zaniemeńskim⁴⁷. Źródła grodzieńskie zawierają informacje o wyrobach jubilerskich: srebrnych połączanych łańcuszkach oraz złotych pierścionkach⁴⁸.

Pierwsze wzmianki o **kowalach** spotykamy w grodzieńskim przywileju Zygmunta Starego z 1526 r.⁴⁹ W miastach dorzecza Niemna, w tym i w Grodnie, kowale produkowali różnorodne artykuły: kraty, zawiasy, okowy, gwoździe, podkówki obcasowe, topory, noże, nożyce, haczyki na ryby, kłódki⁵⁰. Wykonywali oni swoje prace zarówno na potrzeby mieszkańców miasta, jak i byli zatrudniani „у потребе замковой”⁵¹. W aktach ziemskich grodzieńskich z pierwszej połowy XVI w. znajdujemy liczne nazwiska gospodarskich kowali: Mikołaja Janowicza, Piotra Michałowicza, Januszki Michnowicza, Matejki Złowicza i Fied’ki Babicza⁵².

Stale obecnymi w codziennym życiu miasta byli **kotlarze**, **konwisarze** oraz **miecznicy**⁵³. Wytwarzaniem i naprawą broni i rynsztunku zajmowali się **płatnerze**. W pierwszej połowie XVI w. w Grodnie mieszkał królewski płatnierz Niemiec Marcin, który jako wynagrodzenie za służbę otrzymał prawo do pobierania myta grodzieńskiego mostowego⁵⁴.

⁴³ J. Jodkowski, *Cechy grodzieńskie w wiekach dawnych*, Grodno 1926, s. 6.

⁴⁴ *АВАК*, т. XVII, с. 14.

⁴⁵ Там же, т. XVII, с. 53.

⁴⁶ Там же, с. 224, 252.

⁴⁷ Там же, с. 289; *ПКГЭ*, т. 2, с. 64.

⁴⁸ *АВАК*, т. XVII, с. 264.

⁴⁹ Там же, т. VII, с. 68.

⁵⁰ А. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV-XVIII стст. (планіроўка, культурны слой)*, Мінск 1991, с. 124-136; Н. Здановіч, А. Краўцэвіч, *Старажытны цэнтр Гродна*, „Помнікі гісторыі і культуры Беларусі”, 1985, № 1, с. 38-39; *Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku (dalej: НАНВ в Мiнску)*, ф. 1761, оп. 1, nr 11, к. 89; *АВАК*, т. XVII, с. 375.

⁵¹ *АВАК*, т. XVII, с. 7164.

⁵² Там же, с. 70, 84, 211.

⁵³ Там же, с. 23, 61, 243, 405.

⁵⁴ Там же, т. VII, с. 68; *АЛРГ*, в. 1, с. 120. Warto nadmienić, że nadwornego płatne-

Najstarszą grupę rzemiosł w mieście stanowiły zawody budowlane, których rozwój w dawnych czasach tłumaczy się w literaturze naukowej z reguły zapotrzebowaniem na nie przez władze lub zamożnych miejskich posesorów. Wydaje się jednak, że rozwój tej branży miał także uwarunkowania paleogeograficznej natury. Morfologia terenu tych obszarów ukształtowała się w epoce polodowcowej, po której w dorzeczu Niemna pozostały olbrzymie pokłady piasków, żwirów, glin, marglu oraz osadów kredowych⁵⁵. Tak zatem rzemieślnicy grodzieńscy mieli do dyspozycji szerokie zaplecze surowcowe.

Jeszcze w średniowieczu **murarze** wznosili w Grodnie liczne murowane obiekty sakralne oraz budowle książęce. Pod koniec XV w. murarzy grodzieńskich spotykamy przy pracach budowlanych w Wilnie, co wskazuje na ich wysokie umiejętności. Wydaje się ponadto, że należeli oni do najliczniejszych zawodów w mieście, gdyż w ich wspólnym ze strycharzami i wapiennikami władaniu znajdowała się jedna z miejskich karczem⁵⁶.

Księgi ziemskie powiatu grodzieńskiego z lat 30. — 50. XVI w. wielokrotnie wzmiankują o murarzach, mieszkających w różnych miejscowościach powiatu oraz w samym Grodnie: murarza gospodarskiego z Hornicy Kuźmę Repiechowicza, Waska Rymkowicza, Jasiutę Mozniewiczza, Miska Kolenkowicza, Bakuna, Wasilca Manjakowicza oraz Piotra Łysego⁵⁷. Inwentarz Grodna z lat 1560-1561 zawiera nazwiska szeregu murarzy: Marcina Paszkowicza (ulica Dziemanowska), Myszka Kuznickiego („ulica na brzegu Niemna”). Na przedmieściu zaniemeńskim, przy ulicy Łabeńskiej wówczas mieszkał murarz Mieleszko, który tu „starodawno zasiadł”⁵⁸.

Za jedno z najstarszych grodzieńskich rzemiosł uchodzi **strycharstwo**. Grodzieńskimi strycharzami w latach 1540-1541 byli Iwaszko, Hryszko Andrejewicz, Hryszka Sołowjewicz, Fied'ka Runowicz (mieszkał przy Wileńskiej)⁵⁹, Maksim Iwanowicz, Misko Lalicz oraz mieszczanin grodzieński „przysądu zamkowego” Oleksiej⁶⁰. W połowie XVI w. przy ulicy Płutnickiej znajdujemy strycharza Mikołaja, przy „ulicy od rowu do przewozu” mieszkał strycharz Marcin Nierzejewicz, stał tutaj także „Dom Gabniski strycharski”⁶¹. Spora liczba reprezentantów tego zawodu mieszkała w jury-

rza Floriana Sybenburgera miał Zygmunt August (Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. IV, Warszawa 1903, s. 32).

⁵⁵ S. Wołosowicz, *Litwa i Białoruś*, cz. I, Warszawa 1920, s. 7, 18, 53, 58; *География Белоруссии*, под ред. В. Демьеньева, Н. Романовского, С. Мельничука, Москва 1965, s. 320.

⁵⁶ *АЛМ*, т. 1, s. 581; *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства Юстиции*, кн. 21, Москва, 1915, s. 211.

⁵⁷ *АВАК*, т. XVII, s. 7, 26, 63, 313, 321.

⁵⁸ *ПКГЭ*, т. 2, s. 36, 48, 63.

⁵⁹ *АВАК*, т. XVII, s. 135, 216, 384; *ПКГЭ*, т. 2, s. 28.

⁶⁰ *АВАК*, т. XVII, s. 277, 289, 297.

⁶¹ *ПКГЭ*, т. 2, s. 47, 51.

dyce zamkowej zaniemeńskiego przedmieścia. W XV-XVII w. prowadzili oni cegielnię⁶². Według inwentarza zamku grodzieńskiego z 1578 r. za dworem Horodnicą znajdowały się dwie cegielnie, stanowiące własność skarbu. Jeszcze w połowie XVII w. na przedmieściu zaniemeńskim, nazywanym Zaniemoniem lub Ryłowcami mieszkali **wapiennicy**. Wapno używane było zarówno w branży budowlanej do zaprawy murarskiej lub produkcji cegieł, jak i w garbarstwie i szklarstwie. Źródła notują reprezentantów jeszcze jednego zawodu budowlanego, trudniących się wydobywaniem kredy czyli **меловников**.

Odrębną pozycję zajmowali **brukarze** grodzieńscy, o których informują księgi ziemskie grodzieńskie z 1540 r.⁶³ Na temat przedstawicieli tej zawodowej grupy możemy powiedzieć, iż nie było ich wielu. Tym tłumaczyć można fakt, że problemu złego stanu nawierzchni ulic Grodna nie udało się rozwiązać w ciągu całego nowożytnego okresu.

Grodzieńskie **garncarstwo** i **kaflarstwo** osiągnęły znaczny rozwój już okresie wczesnego średniowiecza. Nie brakowało reprezentantów tych zawodów w XVI w.⁶⁴ Na drugą połowę XVI i XVII w. przypada rozkwit grodzieńskiej garncarskiej szkoły. Zduni grodzieńscy produkowali kafle o znacznej wartości artystycznej, na przykład, z zoomorficzną, antropomorficzną, roślinną, mitologiczną, heraldyczną ornamentacją, terakotowe, w zielonym lub białym kolorze. Pojawienie się wielokolorowych kafli wiązało się z wędrownymi zdunów do Włoch, Niemiec oraz Czech, skąd przywozili wzory. Z warsztatów grodzieńskich rzemieślników wychodziły również rozmaite polichromowane, bejcowane, polewane, niepolewane, fajansowe bądź glazurowane naczynia. Bogata była też ceramika do użytku domowego: talerze, dzbanki, patelnie, miski. Wyroby garncarzy dopełniały materiały budowlane (cegły, dachówka, terakota) i przedmioty codziennego użytku (fajki, świeczniki) czy też zabawki⁶⁵.

Przy miejskim moście nad Niemnem oraz obok drogi do Skidla w pierwszej połowie XVI w. mieściły się gospodarskie **kamieniołomy**, określane w źródłach jako „плитницы господарские”. Ze źródeł wiemy np., że „плитником” gospodarskim wówczas był Seńko Kucewicz⁶⁶. Wreszcie należy

⁶² НАНБ в Мінску, ф. 1761, оп. 1, nr 23, k. 11.

⁶³ АВАК, т. XVII, с. 248.

⁶⁴ W aktach ziemskich grodzieńskich z 1540 r. spotykamy np. garncarza (глинника) Jana Kulewicza (АВАК, т. XVII, с. 194).

⁶⁵ З. Копыцкий, *Экономическое...*, с. 84-85; А. Трусаў В. Собаль, Н. Здановіч, *Стары Замак у Гродне XI-XVIII стст.*, Мінск 1994, с. 49, 51; А. Краўцэвіч, *Гарады...*, с. 109-124; Н. Здановіч, А. Краўцэвіч, *Старажытны цэнтр...*, с. 38-39; А. Трусаў, *Антрапаморфныя выявы на беларускай кафлі XV-XVII ст.* [у:] *З глыбі вякоў*, 1992, с. 97-102; І. Ганецкая, *Тэхналогія дэкаратыўнай апрацоўкі маёлікавых вырабаў на Беларусі ў XVI-XVIII ст.*, там жа, с. 165, 172, 174, 176, 177.

⁶⁶ АВАК, т. XVII, с. 22, 66, 212.

wspomnieć o **malarzach**, wykonujących prace z zakresu sztuki użytkowej. Np. w 1539 r. archimandryta monasteru św. św. Borysa i Gleba na Koločy złożył skargę na malarza Ofanasa, który to rzemieślnik po odbyciu w klasztorze nauki miał „служити пять год и утек (...) до пана Хребтовича”⁶⁷.

W Grodnie rozwinęły się również rzemiosła związane z obróbką drewna. Lasów w ówczesnym powiecie grodzieńskim bowiem nie brakowało. Były to puszcze świerkowo-sosnowe, mieszane z dębem, grabem oraz gaje brzo-zowe i olchowe.

Ważne miejsce w hierarchii tej grupy rzemiosł zajmowali **cieśle**, nazywani w szesnastowiecznych źródłach „dojlidami”. Ówczesne przekazy wymieniają cieśli powiatu grodzieńskiego. Niektórzy z nich posiadali swoje gaje⁶⁸. Do grupy pokrewnych budowlanych zawodów należeli **gontownicy** określane wówczas jako „шиндельники”⁶⁹. Budownictwem mostów zajmowali się natomiast wspomniani w przekazach źródłowych **mostownicy**⁷⁰.

Wytwarzaniem przedmiotów powszedniego użytku zajmowali się **bednarze**. Źródła z pierwszej połowy XVI w. wymieniają następujących rzemieślników: Matwieja, Sienutę, Ławrena Sancewicza, Hrykowicza oraz „бондара Городенского” Kulbaczyca, którzy realizowali swoją produkcję „на ринку на торгу”⁷¹. Gałęzią stolarstwa było **skrzyniarstwo**. Produkcją kufrów i skrzyń w mieście trudnił się **скринник**. Np. w 1541 r. zwód ten reprezentował Piotr Michnowicz⁷².

Z obsługą rynku komunikacyjnego związani byli **kołodzieje** oraz **sannicy**, produkcja których cieszyła się znacznym popytem. Świadczą o tym liczne wzmianki o przedstawicielach tych rzemiosł, pochodzące z pierwszej połowy XVI w. Źródła informują o kołodziejach: królowej Bony Mikule Pacuticzu, a także Hryszce Jankowiczu, Pawle Miskiewicz, Mozniewicz, Stasiu Gowenowiczu, Gostile Jankowiczu, Stecku Kurundewiczu, Mikłaszu i Jance Tiutejkowiczach (Miklasze i Jance Martinowiczach), Hryszce i Awramie Bartoszewiczach Tiutejkowiczach. Sannikami w Grodnie byli Meleszko Borysowicz, Iwaszuta Stepanowicz oraz Żuk Chodaniewicz⁷³.

Z przemysłem leśnym związanych było kilka zawodów, których ślady udało się stwierdzić w źródłach. Należeli do nich **dziegciarze**, wytwarzający dziegieć, oraz **węglarze**, wypalający węgiel drzewny. W latach 1540-1541 w księgach ziemskich grodzieńskich występują dziegciarze Mokej Hlebkowicz oraz Kurjan Hlebkowicz, a także węglarze⁷⁴.

⁶⁷ Там же, с. 4.

⁶⁸ Там же, с. 216.

⁶⁹ Там же, с. 5.

⁷⁰ Там же, с. 29.

⁷¹ Там же, с. 131, 132, 229, 250, 347.

⁷² Там же, с. 347.

⁷³ Там же, с. 5, 7, 77, 88, 172, 231, 235, 324.

⁷⁴ Там же, с. 93, 131, 294, 337.

Za jedno ze starszych rzemiosł Grodna uchodziła produkcja wyrobów ze **szkła**. Pierwsze huty na Grodzieńszczyźnie pojawiły się już w średniowieczu. Świadczą o tym znaleziska na dziedzińcu Starego Zamku w Grodnie, naczynia oraz szklana biżuteria, szyby okienne oraz ich ołowiane oprawy. Oprócz tego szklarze na pewno wykonywali inne czynności, np. szklili okna czy ozdabiali naczynia. Z 1524 r. pochodzi wzmianka o grodzieńskim **szklarzu** Szczepanie⁷⁵. W 1599 r. w Grodnie powstała huta podskarbiego i pisarza litewskiego Jarosza Wołowicza, produkująca rozmaite artykuły gospodarstwa domowego oraz aptecznego⁷⁶.

Wczesnego średniowiecza swymi korzeniami sięga grupa rzemiosł odzieżowo-skórzanych. O wytwarzaniu w tym czasie skórzanych artykułów odzieżowych oraz wyprawianiu skór świadczą wykopaliska archeologiczne. Obecność **garbarzy** w Grodnie w XVI w. potwierdzają drukowane oraz graficzne źródła. Na sztychu Adelhauzera/Zündta z połowy XVI w. zostali utrwaleni garbarze, którzy nad brzegiem Niemna zajmowali się usuwaniem ze skór włosów, błony i tłuszczu. O **dubotolkach**, zamieszkających w tej nadniemeńskiej dzielnicy, informuje inwentarz Grodna z lat 1560-1561. Należeli do nich: Miska Dubotolk („ulica na brzegu Niemna”), Hryszko Dubotolk („ulica od Niemna do cerkwi Czesnego Chrzysta”) oraz Niemiec Dubotolk („ulica po górze nad Niemnem”) ⁷⁷. Do grupy rzemiosł skórzanych zaliczali się **siodlarze** (Michajło Daniłowic) oraz **rymarze** (Łuka Kononowicz i Maciejec Strocewicz)⁷⁸. Obróbką surowca zajmowali się **postrzygacze**, o „kramnicach” których wzmiankują źródła z 1541 r.⁷⁹

Z produkcją i usługami odzieżowymi związało się kilka zawodów. W warsztatach **szewców** grodzieńskich, nazywanych „чоботарамі”⁸⁰, wytwarzano różne rodzaje obuwia, w tym „боты жоноцкии”, „боты черленые на двоих подошвах”, „боты жоноцкие черленые”, „боты сафьяновые желтые, полуботки сафьяну черленого”⁸¹. W przywilejach grodzieńskich z 1526 r. odnotowani są **krawcy**⁸². Wiadomo na przykład, że w 1541 r. niejaki Senko Iwanowicz zatrudnił do prac krawieckich Andrejkowuju Mariuchu z roczną płacą 13 groszy⁸³. Przekazy źródłowe z połowy XVI w. informują również o **kuśnierzach**: Pawle Jak-

⁷⁵ *Описание документов и бумаг...*, с. 294.

⁷⁶ Т. Сухоцкая, *Шкларобства ў Гродне*, „Краязнаўчыя запіскі”, вып. 3, 1995, с. 110-111; А. Трусаў і інш., *Стары...*, с. 57; НАНВ в Мінску, ф. 1761, оп. 1, нр 11, к. 92.

⁷⁷ *ПКГЭ*, т. 2, с. 49, 50, 53.

⁷⁸ *АВАК*, т. XVII, с. 66, 159, 364.

⁷⁹ Там же, т. VII, с. 77.

⁸⁰ Там же, с. 40, 145.

⁸¹ Там же, т. XVII, с. 221, 317, 346, 415; т. XXI, с. 168.

⁸² Там же, т. VII, с. 68.

⁸³ Там же, т. XVII, с. 156, 193, 375.

sztewiczu oraz Jance Berniutewiczu⁸⁴, **hafciarce** (haftem złotem w 1558 r. trudniła się mieszcanka Dorota⁸⁵), **miechowniku** Chwiedźce Jakowcowiczu⁸⁶. Na temat produkcji rzemieślników branży odzieżowej („колнер перловый, брамка перловая, поес, золотая тканца з нагненним сребным позлотистым”) wzmiankują dość często akta ziemskie grodzieńskie⁸⁷.

Produkcja artykułów spożywczych należała niewątpliwie do najstarszych w mieście. Materiały źródłowe nie pozwalają na szczegółowe odtworzenie jadłospisu mieszkańców Grodna, gdyż uwzględniają jedynie podstawowe artykuły: wołowinę, baraninę, wieprzowinę, gęsinę, żyto, jęczmień, pszenicę, grykę, owies, groch, gruszki, wiśnie, jabłka i śliwy. Opisy wewnętrznego układu mieszczańskich domów pozwalają stwierdzić dostosowanie domów do przechowywania warzyw i owoców. Liczne budynki grodzieńskich mieszczan posiadały „sklepy” czyli chłodne piwnice.

Z barci i pasiek mieszczańskich oraz ekonomicznych uzyskiwano **miód**. W źródłach spotykamy wzmianki o licznych pasiekach oraz dębach bartnych poddanych gospodarskich. Własną pasiekę w gaju posiadał Janka Buzunowicz. Miód na równi z pieniądzem był środkiem płatniczym. Np. w 1540 r. spotykamy wzmiankę, że „люди постороннии винни zostали Ивану Чудину пеняжного долгу и медового”⁸⁸.

Nie sposób wyczerpująco omówić kwestii **prasolów** grodzieńskich. Wiadomo, że od średniowiecza sól „krupiasta” dostarczana była do Grodna z Zachodu za pośrednictwem Gdańska i Królewca. Już w czasach Kazimierza Jagiellończyka w Grodnie istniała komora solna⁸⁹. Grodzieńskimi **solenikami** byli: Stanko Jurjewicz, Stecko, Piotr i Marcin (1511), Piotr i Paweł Narkielowiczowie, Piotr Jaśkowicz oraz Wasiuk Dawydkowicz (1539-1540)⁹⁰. Najprawdopodobniej już w pierwszej połowie XVI w. w Grodnie funkcjonował skład soli. Prawo posiadania go przez miasto zatwierdził przywilejem król Stefan Batory w 1576 r. W 1601 r. Zygmunt III potwierdził prawa magistratu grodzieńskiego do prowadzenia hurtowego handlu solą⁹¹, zakazując jednocześnie handlu tym produktem Żydom grodzieńskim, którzy go zmonopolizowali: „жыдове Городенскія (...) назад соли або селедыцов провадिति и продавати (...) не мають”⁹².

⁸⁴ Там же, с. 151, 339.

⁸⁵ Там же, т. XXI, с. 364.

⁸⁶ Там же, т. XVII, с. 366, 426.

⁸⁷ Там же, т. XVII, с. 416.

⁸⁸ Там же, с. 35-36, 142, 148, 152, 155, 183, 241-242, 348.

⁸⁹ АЛРГ, в. 1, с. 218.

⁹⁰ Там же, в. 1, с. 149; АВАК, т. XVII, с. 14, 41, 112, 250.

⁹¹ АВАК, т. XVII, с. 89-90, 103-104.

⁹² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, т. 2, Санкт-Петербург 1865, с. 13.

W źródłach pierwszej połowy XVI w. spotykamy liczne informacje na temat grodzieńskich **rybaków** gospodarskich: Hryszce Proncewiczu, Łowryńcu, Hordzieju Malewiczu, Łukiańcu z Ryłowiec, Kuźmie Kurekowiczu, Żaku i Stirpie Marcinowiczach, Malejcu. Rybacy zamieszkiwali zwarte dzielnice miasta. Jedno z takich skupisk znajdowało się na przedmieściu zaniemieńskim, wyróżniającym się koncentracją własności zamkowej⁹³.

Do zawodu o podobnym charakterze należeli **łowcy raków**: Michałko Waszucicz, Kozioł Chilcewicz oraz Niester Procuticz⁹⁴.

Źródła niejednokrotnie informują o **sadownikach** grodzieńskich. W połowie XVI w. przy ulicy Sadowniczej mieszkali sadownicy zamkowi: Chałim, Marcin i Mikita Paszkowicz oraz prawdopodobnie Luc Koledzicz⁹⁵. Pierwszy sad królewski był położony obok wschodniego zbocza dolnego zamku, drugi znajdował się przy zachodniej skarpie górnego zamku. Za taką lokalizacją przemawia wzmianka z inwentarza Starego Zamku z 1578 r. informująca o tym, że sad „jeden podle monastyru”⁹⁶, którym był prawosławny klasztor na Kokoły.

Przetwórstwo spożywcze reprezentowało kilka tradycyjnych zawodów. Dokumenty źródłowe wskazują, że XVI w. Grodno posiadało kilka **rzeźni**. Przymyślnie ich usytuowanie można wiązać z ulicą Rzeźnicką. Do grupy spożywczych rzemiosł należeli również **piekarze**.

Ważną rolę pełniły **młyny** miejskie, od średniowiecza usytuowane nad Łosośną, dopływem Niemna, w odległości kilku kilometrów od miasta. Na przykład, kilka młynów nad tą rzeką na początku XVI w. posiadał horodniczy grodzieński Fiedka Hawryłowicz⁹⁷. W nowożytnym Grodnie znane były cztery rodzaje młynów⁹⁸. Grodzieński wójt Hryszka Putiatycz na początku XVI w. otrzymał monarsze prawo budowy młyna, poruszanego siłą koni oraz tzw. pływak, umieszczony na łodziach na Niemnie. Z końca lat 30. XVI w. pochodzą wiadomości o młynarzach: Maksimie, Warucie oraz Janie Andrejewiczu⁹⁹.

W Grodnie nie brakowało zakładów produkujących napoje alkoholowe i prowadzących ich wyszynk. O grodzieńskich **piwowarach** i **słodownikach** czyli „domach szynkowych”, gdzie odbywało się „szynkowanie wina gorzelnego”, a nawet łące chmielnej, informują zapisy źródłowe z pierwszej połowy XVI w. Spotykamy w nich wzmianki o piwowarach Mikicie Michajłowiczu i Marcinie Zatyyczyczu, słodownikach Misce Byczku i Stasiu, „miodosytnikach” Stiepanie Kalenikowiczu i Mikołaju Kołyszce, „winni-

⁹³ ABAK, t. XVII, c. 250, 258, 333, 367, 370, 372; ПКТЭ, т. 2, с. 27-64.

⁹⁴ ABAK, t. XVII, c. 27, 162, 290.

⁹⁵ Там же, т. XVII, с. 44.

⁹⁶ AGAD, Archiwum Kameralne, I/10, k. 16.

⁹⁷ Lietuvos Metrika, kn. 8, s. 199-200, 204.

⁹⁸ B. Baranowski, *Polskie młynarstwo*, Wrocław 1997, s. 19.

⁹⁹ ABAK, t. XVII, c. 159, 215.

ku” Janie Chodkowiczu¹⁰⁰. W czasie wojny o Inflanty w drugiej połowie XVI w. zakłady te były dzierżawione. Np. w latach 1559-1563 kwota uzyskana z dzierżawy wynosiła 150 kop groszy rocznie, zaś w latach 1563-1566 200 kop groszy¹⁰¹.

Pierwsze wzmianki o **karczmach** grodzieńskich pochodzą z lat 80. XV wieku¹⁰². Należały one zarówno do mieszczan jak i zamożnej szlachty powiatowej. Z przełomu lat 30. — 40. XVI w. pochodzą informacje o następujących karczmach: Hryhorego Wołłowicza, horodniczego grodzieńskiego, „pana Zabierzieńskoho”, prowadzonej przez Chanca Dakała, klucznika grodzieńskiego Łukasza Hrynkiewicza, Pawła Mitkewicza, Hryszka Perelomca, Piotra Miklaszewicza, Sidora oraz Jana Ilka, który wydzierżawił „karczmę winną” od horodniczego grodzieńskiego Semiona Odincewicz¹⁰³.

Własne gospody posiadały wspólnoty rzemieślnicze. Na przełomie XV i XVI w. we władaniu strycharzy i wapienników znajdowała się jedna z miejskich karczem. Z pierwszej połowy XVI w. pochodzi wzmianka o karczmie „rybołowskiej na Łosośnie”¹⁰⁴.

W szesnastowiecznym Grodnie karczmy miejskie określane były jako „дом корчомны”¹⁰⁵, zaś karczmarze grodzieńscy nazywani byli „подворниками”¹⁰⁶.

Nie sposób ustalić dokładnej lokalizacji wszystkich gospód, gdyż przekazy źródłowe dość rzadko informują o tym. Np. wiadomo, że karczma Macieją Tarusy¹⁰⁷ mieściła się przy ulicy Złotarskiej¹⁰⁸, kilka karczem znajdowało się na przedmieściu za Niemnem czyli na Zarzeczcu („za mostem”)¹⁰⁹.

Karczmy w mieście były miejscem załatwiania różnych spraw, przeprowadzania transakcji. Zdarzały się tam często sprzeczki, pobicia oraz kradzieże. Np. w 1540 r. w domu karczemnym za Niemnem Dronica Nankiewicz pobił poddanego gospodarskiego Jakuba Zdancewicza za to, że nie chciał poczęstować towarzysza miodem¹¹⁰. W źródłach spotykamy również informacje na temat cen tego „strategicznego” produktu. Wiadomo np., że wiadro miodu w Grodnie kosztowało 5 groszy litewskich,

¹⁰⁰ Там же, с. 2, 79, 102, 164, 277; т. XXI, с. 120.

¹⁰¹ Там же, т. VII, с. 60-61, 90-92; AGAD, Архивум Kameralne, I/10, k. 23; М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство Литовской Руси*, b.m., b.d., s. VI.

¹⁰² *Русская Историческая Библиотека* (dalej: *РИБ*), т. XXVII, Санкт-Петербург 1910, s. 252, 282.

¹⁰³ Там же, с. 211, 32, 115, 154, 217, 312, 360.

¹⁰⁴ *АЛМ*, т. 1, с. 581; *Описание документов и бумаг...*, с. 211; *АВАК*, т. XVII, с. 313.

¹⁰⁵ *АВАК*, т. XVII, с. 256.

¹⁰⁶ Там же, с. 69, 211.

¹⁰⁷ Там же, т. XVII, с. 142.

¹⁰⁸ *ПКГЭ*, т. 2, с. 38.

¹⁰⁹ *АВАК*, т. XVII, с. 247, 256.

¹¹⁰ Там же, с. 138.

beczka miodu kwaśnego kopę groszy, a beczka miodu praśnego półtora kopy groszy¹¹¹.

Ludność Grodna, z racji geograficznego położenia miasta i usytuowania tu wielkokiążęcego zamku, była powoływana jeszcze w średniowieczu do pełnienia różnorodnych usług na rzecz panującego i jego otoczenia. Na mieszkańcach miasta spoczywał obowiązek udostępniania podwód, żywności i koni dla wielkiego księcia, jego urzędników, posłów lub gości¹¹². W przywileju przyznającym prawa miejskie z 1496 r. Grodno zostało zwolnione od wszystkich **posług komunikacyjnych**, z wyjątkiem stacji na rzecz osób, posiadających list monarszy. Wielki książę zastrzegał sobie również prawo do obsługi własnej osoby podczas łowów. Mieszkańcy nadniemieńskiej dzielnicy Podola mieli służyć mu pochodniami, prowadzić konie oraz osobiście ochraniać czyli „czuć”¹¹³.

Z obsługą mostu związani byli **wartowniczy mostowy** Mikeli Jankowicz oraz **mostowniczy** Marcin Berkowicz Bieliński¹¹⁴.

Źródła notują również szereg **zawodów usługowych**. Jednym z nich był **zegarmistrz**, którego władze miejskie miały zatrudnić na mocy przywileju królowej Bony. W Grodnie istniał szereg warsztatów **powroźniczych**. Ich właścicielami byli linnicy gospodarscy: Michał, Ceńko oraz Jan Lulewicz¹¹⁵.

Ważne miejsce w ówczesnej gospodarce miała produkcja **wosku**. Służył on przede wszystkim do wyrobu świec, używanych podczas nabożeństw oraz pieczęci w kancelarii miasta i grodu. Niewykluczone, że z wosku lepiąco modele, stosowane dla rzemieślniczych odlewów. Woskiem uiszczano kary w grodzieńskim cechu krawców i cechu branży budowlanej. Był to ponadto podstawowy artykuł, którego wywóz do Prus i Polski rejestruje grodzieńska księga celna z 1605 r.¹¹⁶ Na mocy przywileju z 1496 r. Grodno miało wybudować „komorę wosku”¹¹⁷. W 1540 r. świeczkarzem grodzieńskim był Kalenik Wasilkowicz. Produkcją łoju świecowego zajmowali się tzw. **salnicy**, o których wspominają najstarsze zachowane księgi ziemskie grodzieńskie¹¹⁸. W 1509 r. **woskowniczymi grodzieńskimi** byli pisarz miejski grodzieński Hanus, burmistrz Fiedko oraz Żydzi Iguda Bohdanowicz i Łazarz¹¹⁹.

¹¹¹ Там же, с. 183, 241.

¹¹² S. Wyslouch, *Posługi komunikacyjne w miastach W. ks. Litewskiego na prawie magdeburskim do połowy XVI w.*, Wilno 1936, s. 1, 49, 55-57, 69-70.

¹¹³ АВАК, т. VII, с. 60.

¹¹⁴ Там же, т. XVII, с. 123, 360.

¹¹⁵ Там же, с. 131, 393.

¹¹⁶ В. Мелешко, *Новые белорусские таможенные книги первой половины XVII в.*, „Исторический Архив”, 1960, № 4, с. 202; З. Копыский, *Экономическое...*, с. 188-194.

¹¹⁷ W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1965, s. 122-123, 197, 584; АВАК, т. VII, с. 60.

¹¹⁸ АВАК, т. XVII, с. 188, 225, 285.

¹¹⁹ *Lietuvos Metrika*, kn. 8, s. 151.

O grodzieńskich **cyrulikach** wspominają akta ziemskie grodzieńskie z lat 40. — 50. XVI w.¹²⁰, odnotowujące Jana balwierza („барбера”), zajmującego się również leczeniem. Wiadomo np., że w 1540 r. Żyd Pesach zapłacił mu za „wygojenie” 20 groszy¹²¹.

Łaźnie w Grodnie usytuowane były niedaleko brzegu Niemna. Jedna z nich została wybudowana jeszcze w XVI w. na Horodnicy, gdzie stał dwór ekonomii grodzieńskiej. W dobie nowożytnej na przedmieściu zaniemeńskim przy ulicy Łabeńskiej znajdowała się łaźnia żydowska. W dzielnicy żydowskiej nad Horodniczanką mieścił się też „dom łaźiebny żydowski”¹²². Przekazy źródłowe z pierwszej połowy XVI w. notują liczne łaźnie położone w powiecie grodzieńskim: w Rotnicy lub w Sokoldowie (Puszcza Knyszyńska) i należące do „służebnego hospodarskiego” Ostapki Chłustowicza¹²³.

Nie posiadamy wiele wiadomości o grodzieńskim **mistrzu sprawiedliwości** czyli kacie. Prosty potwierdzeniem jego stałej obecności w Grodnie jest istnienie szubienicy, funkcjonującej już w XV w. Należy podkreślić, że w miastach europejskich specjalne pozwolenie na wybudowanie szubienicy za wierał przywilej lokacyjny. Z przywileju lokacyjnego Grodna z 1496 r. wynika, że za wschodnią granicą miasta znajdowało się „miejsce gdzie złoczyńców karzą, inaczej (...) szubienica”¹²⁴. Kat grodzieński wykonywał wyroki śmierci także i w inny sposób. W 1544 r. na jednym z mieszczan grodzieńskich wykonano karę śmierci „w kaźnię pod most”¹²⁵ czyli przez utopienie w worku, spotykane w Europie jeszcze w pierwszej połowie XVIII w.¹²⁶ W źródłach znajdujemy wzmianki o biciu „pugami” przywiązanego do lipy¹²⁷.

W strukturze zawodowej Grodna w pierwszej połowie XVI w. wyłania się grupa, której reprezentantów należy zakwalifikować do osób najbardziej wykształconych. Źródła informują o **doktorach Żydach** Iljakimie oraz Murdachaju Jesipowiczu, **organmistrzu** grodzieńskim („органмистр”) Janie Chwedcowiczu oraz **mistrzu szkolnym** z Nowego Dworu¹²⁸.

O **handlu** grodzieńskim z tego okresu wiadomo niewiele. Z akt ziemskich grodzieńskich z lat 1556-1558 dowiadujemy się o towarach sprowadzanych z Niemiec, Polski, Czech i Węgier. W garderobach mieszkańców

¹²⁰ АВАК, т. XXI, с. 115.

¹²¹ Там же, т. XVII, с. 291.

¹²² Там же, т. VII, с. 59-61; *Spis mieszkańców Grodna w 1794 r.*, [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, red. A. Woltanowski i J. Urwanowicz, Białystok 1997, s. 143, 165.

¹²³ АВАК, т. XVII, с. 42, 104, 246.

¹²⁴ Там же, т. VII, с. 61.

¹²⁵ Там же, т. VII, с. 79.

¹²⁶ A. Łyjak, *Dawne narzędzia kar i tortur*, Kraków 1998, s. 21.

¹²⁷ АВАК, т. XVII, с. 28; т. XXI, с. 258.

¹²⁸ Там же, т. XVII, с. 44, 265.

Grodna znajdujemy sukmany z płótna kolońskiego, koszule i chustki kolońskie, spodnie z sukna czeskiego oraz ubrania z zamszu toruńskiego. Nie można wykluczyć również tego, że tkaniny mogły być sprowadzane do Grodna i tu trafiały do pracowni krawieckich. Księgi ziemskie grodzieńskie informują również o imporcie narzędzi metalowych: węgierskich nożach, morawskich oraz niemieckich siekierach¹²⁹.

Źródła z pierwszej połowy XVI w. odnotowują kontakty z Toruniem i Ciechanowem¹³⁰. W Poznaniu prowadzili handel Żydzi z Grodna Ješko oraz Chaim Jakubowicz. Ten drugi posiadał w Grodnie trzy domy. Dokumenty nadmieniają również o mieszczaninie Bohdanie Chwiedkiewiczu, który utrzymywał kontakty handlowe w Wilnie i Krakowie. Z Grodnem prowadził interesy kupiec wileński Kort. W materiałach źródłowych spotykamy jeszcze kilku kupców: Moszka Choroszeńkiego oraz Igudę Bogdanowicza, kupca królowej Bony¹³¹.

Na osobne omówienie zasługuje dwór królowej Bony w Grodnie. Źródła pochodzące z przełomu lat 30. i 40. XVI w. wspominają zarówno o urzędnikach jej dworu: **sprawcy** starostwa grodzieńskiego (przed 1539 r. Bogdan Hrynkiewicz, w 1539 r. Wojciech Trębski, w 1541 r. namiestnikiem królowej był Wojciech Kimbar), **pisarzu** Bohdanie Pawłowiczu Bece, **doktorze** Somilii, **łożniczym gospodarskim** Lenskim (1565), **piwnicznym** Mikicie, **obrusnym** Proniu Nacewiczu Zenewkowiczu¹³², jak i rzemieślnikach królowej: **masztalerzach** gospodarskich, Sołtanie i Sobolu Michajłowiczu, **kołodzieju** Mikule Pacuticzu, **mostowniczym** („мостовничий господарини королевој ее милости Городенский”) Iwanie Hgowskim¹³³.

Przedstawiony tu materiał wymaga pewnego podsumowania. Jak wynika z obliczeń Zinowija Kopysskiego w Grodnie w pierwszej połowie XVI w. uprawiano 35 zawodów¹³⁴. Analiza struktury zawodowej Grodna pierwszej połowy XVI w., której z powodu poważnych luk w materiałach źródłowych nie można uznać za pełną, pozwala jednak na zweryfikowanie tych danych. W ówczesnym Grodnie znajdujemy bowiem około 50 zawodów o charakterze produkcyjno-usługowym. Do tego należy dodać rzemieślników, którzy prowadzili działalność w szesnastowiecznym Grodnie, np. aptekarze, kotlarze, kamieniarze, tracze, stolarze oraz ślusarze. Bogate i zróżnicowane ubiory w domach mieszczańskich świadczą także o tym, że na rynku grodzieńskim pracowało dużo więcej rzemieślników branży odzieżowej.

¹²⁹ Там же, с. 247; т. XXI, с. 168, 259, 304.

¹³⁰ *РИБ*, т. XX, Санкт-Петербург 1903, с. 817.

¹³¹ *АВАК*, т. XVII, с. 59, 70, 207, 2421, 275.

¹³² Там же, с. 29, 88, 165, 246, 277, 339, 348, 444.

¹³³ Там же, с. 2, 233, 339, 364.

¹³⁴ З. Копыцкий, *Экономическое...*, с. 77.

Змест

У сувязі з хуткім развіццём гандлю, рамесніцтва і засялення на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага на пераломе XV і XVI стст. стваралася іх новая грамадская структура. Да XVI ст. насельніцтва горада Гродна развівалася ў асноўным у выніку ўнутраных дэмаграфічных працэсаў. У другой палове XVI ст. у горадзе з'явіліся навасельцы. Па-за мяшчанскім саслоўем і каланістамі з іншых гарадоў, частку жыхароў Гродна складала мясцовая шляхта. У горадзе ўладальнікамі нерухомай маёмасці былі прадстаўнікі вядомых княжацкіх родаў. Значную групу жыхароў складалі праваслаўныя духоўныя. Каталіцкі клір быў малалікі з прычыны нешматлікай колькасці вернікаў. Толькі міграцыйныя працэсы ў палове XVI ст. і рэфармацыя парушылі існуючую рэлігійную структуру. На пераломе XV і XVI стст. з'явіліся нямецкія асаднікі і расійскія купцы — ваеннапалонныя. Пад 10% насельніцтва Гродна складалі яўрэі. У дакументах згадваюцца яшчэ цяганы, якія ў горадзе гандлявалі коньмі. Рамесніцкія цэхі паводле еўрапейскіх узораў пачалі фармавацца толькі ў палове XVI ст.